

ГІДРОНІМІЯ БАСЕЙНУ КАЛЮСУ

Im vorliegenden Beitrag wird die lexikalisch-semantiche und wortbildende des Beskens von Kalus (der linke Nubenfluß des Dnisters) analisiert. Die Hidronime sind ihrem Ursprung nach urslawisch und ihrem Charakter nach qualitativ (charakterisvert werden die Besonderheiten des Flußwassers oder eines Flußbettes). Vorherrschende Derivationstypen sind im Zanfe der Untersuchung nicht entdeckt worden

Річка *Калюс* протікає територією Деражнянського, Віньковецького та Новоушицького районів Хмельницької області і впадає у *Дністер* в селі Калюс (зараз зняте з обліку населених пунктів у зв'язку із затопленням водами Новодністровської ГЕС), недалеко від с. Рудківці Новоушицького району. Довжина гідрооб'єкта – 65 кілометрів [7: 48].

Русло *Калюсу*, як і інших подібних водостоків лівобережного Придністров'я, – це переважно глибокі яри. Через горбисту місцевість неможливо охопити басейном однієї річки значну територію, тому характерною особливістю гідрооб'єктів регіону можна вважати відсутність у них відносно великих приток. Так, у "Словнику гідронімів України" зафіксовано лише 6 допливів *Калюсу*, які впадають у нього у верхній частині течії. Заресстровані Словником гідроніми досить цікаві в етимологічному плані, а їх структура та первинна семантика є типовими для гідронімікону Поділля

Комплексне дослідження цих назв відсутнє, хоча етимологія окремих гідронімів висвітлена у наукових працях Бабишина С. Д., Масенко Л. Т., Никонова В. О., Трубачова О. М., Янка М. Т. та інших топонімистів.

1 *Батіг*, -огá, ч.; р., л. *Калюсу* [6: 48; 11: 35]; нп. Браїлівка Новоушицьк р-ну і Говори Віньковецьк. р-ну Хмельницьк. обл. [5: 142]; *Batog* [15: III, 710]; гірло нижче р. *Бистриця*; *Батогъ* [10: 26]; 1597, "на *Batohu rzecze*" [1: VIII, I, 333]; *Замеховка* [15: I, 92]. Семантика назви пов'язана зі словом *батіг*, що є досить поширеним явищем у слов'янській гідронімії [13: 35]. Безпосередньо цю назву мотивує рівно видовжена форма русла [2: 29] або специфічна його конфігурація [7: 10]. Аналогічне значення лексема *batig* (*batog*, *batog*, *batoh*) має у багатьох слов'янських мовах "палка" – у сербохорватській, "здоровенная дубина" – у польській, "плетка" – у старочеській, "палка, трость, простая из лесного дерева палка, посох, трость, хворостина; било, бич, плеть, дол ий кнут на длинном кнүтовище" – у російській мові [4: 1. 165-166]. Цікаво, що вказаний апелатив та спільнокореневі із ним слова практично у жодній мові безпосередньо не співвідносяться з гідрографією, за винятком хіба що давектизмів *батать*, *ботать*, *бат*. Дієслово *батать* має значення "бить по воде багром или багаухой для того, чтобы испугать рыбу и загнать её в сети", а іменник у різних регіонах означає "полный железный конус на длинном шесте, которым ударяют по воде во время рыбной ловли, чтобы испугать рыбу", "долбленое сосновое или осиновое корыто с прибитыми по бокам для устойчивости бревнами", "лодка, обычно небольших размеров, выдолбленная из целого ствола дерева; однодеревка" [4: I, 164, 167]. Паралельна назва гідрооб'єкта походить від назви поселення, розташованого поруч (с. Заміхів Новоушицьк р-ну).

2. *Бістра*, -ої, ж.; потік, п. *Калюсу* л. *Дністра*; *Быстра*, *Быстрая*, *Быстрица*, *Bistriska*, *Vystra*, код. Ушицьк. пов.: суч. Хмельницька обл. [6: 26; 11: 48; 14: XV, I, 287; 15: I, 243]. Гідронім – субстантивований прикметник, який вказує на особливості течії [2: 29], або ознаки води, пор. болгарське *бистър* "чистый, ясный, прозрачный"; у македонській *бистар* -

“прозрачний, чистий”; у сербохорватській *bistar* – “быстрый, ясный, прозрачный”; у чеській *bystry* – “быстрый, подвижный” тощо; у російській мові слово функціонує зі значенням “скоро перемещающийся в пространстве, стремительный в движении, беге, полёте, течении”, а слово *бистер* в окремих діалектах – і зі значенням “течение реки, фарватер” [4: 1, 153]. Додаткові відтінки можуть з’являтися і в окремих діалектах української мови наприклад, в Одеській області зафіксовано субстантив *бистр’а* зі значенням “быстрый поток воды, быстрое течение”, слово *быстра* – зі значенням “быстрина” тощо [4 I. 153]. Проте домінуючою семантикою прикметника в українській мові є “скорий, бистрый, стрімкий”, і з цим значенням він активно функціонує в гідронімії.

3. *Бістриця*, -і, ж.; ривчак, п. *Калюсу* л. *Дністра*; *Быстрица*, *Bistriska* [6: 26: 11: 50], с. *Бистриця* Віньковецьк. р-ну Хмельницьк. обл.; *Vystre* [15: III, 710]; 1880, *Быстрая* [10: 28], гірлю нижче *Батого*. Назва походить від слов’янського географічного терміна *бистриця*, утвореного від основи *бистр-* за допомогою давнього гідронімічного суфікса *-иц-я*, у верхньолужицькій гідронімії слово означало “швидкий, скорий”, у нижньолужицькій – “ясний, світлий” [13: 44]. Старий слов’янський суфікс *-иц-я* в українській топонімії втратив продуктивність, тому назва, утворена за його допомогою, вказує на давність походження гідроніма [9: 56, 71]. Аналогічні географічні терміни наявні практично в усіх слов’янських мовах: у сербохорватській *bistrica* – “быстрый поток”; у словенській *bistrica* – “быстрый, стремительный поток”; у чеській *bystrice* – “быстрая река или поток”; у словацькій *bystrica* – “быстрый горный поток” [4: III, 151]. “Словарь української мови” теж підтверджує функціонування вказаного слова і як географічного терміна (“бистрый і шумний потік”), і як топоніма (“назва багатьох рік”) [3: I, 57]. Зважаючи на це, доцільно вважати способом творення гідроніма *Бистриця* транстопонімізацію, а не суфіксацію, хоча сам термін – це “производное с суфф. *-ица* (субстантивация) от прилаг. **bystrъ*” [4: I, 151].

Варто зауважити, що в окремих довідниках ототожнюються денотати назв *Бистра* і *Бистриця* [8: 26], які, проте, окремо існують у визначеному регіоні. Така помилка, можливо, зумовлена неправомірною фіксацією гідроніма *Калюсик* [11: 48] як окремої притоки *Калюсу*, у той час як це – друга (паралельна) назва річки *Калюс*.

4. *Калюс*, -у, ч.; р., л. *Дністра* [6: 48; 11: 231]; утворюється злиттям потоків *Коломиїка* і *Нечипорівка* [14: III, 710], нп. *Вінківці* і *Карачіївці* *Віньковецьк* р-ну, нп. *Браїлівка*, *Пова* *Ушиця*. *Куча* та *Калюс* *Піввоушицьк* р-ну *Хмельницьк* обл. [5: 693], *Kalus*, *Kalusik* [14: III, 710]; *Kalosisik*, *Kalusz*, *Kalusik* [6: 26]. Гідронім має корінь *кал-*, який зустрічаємо у словах укр. *калюжа*, рос. *калуга*, серб. *калюга*, чес. *калуз*. Назва гідроніма неясна. Гадають, що вона обумовлена каламутною водою річки і утворена за допомогою форманта *-юс* [2: 28, 13: 162]. Це підтверджують і дані етимологічного словника слов’янських мов [див.: 4: IX, 127-128], де основи **kaľ / *kaľ / *kala / *kalo* ототожнюються з відповідною семантикою: наприклад, у старослов’янській мові *kaľ* – “грязь, тина”, болгарській *kaľ* – “грязь, осадок”; македонській *kaľ* – “грязь, слякоть...”; сербохорватській *kāl* – “грязь, тина, лужа”; словенській *kāl* – “грязь в луже, дрожжи, осадок, водопой”; чеській *kaľ* – “жидкая грязь, грязная вода, сточные воды, лужа, осадок”; словацькій *kaľ* – “грязная вода, жидкая грязь, осадок”; нижньолужицькій *kala* – “грязь, лужа” (лише у топонімії), польській *kaľ* “грязь, лужа, топь...”. Аналогічне значення лексема *кал* має у текстах давньосхіднослов’янських пам’яток: “грязь, слякоть, тина, глина; навоз, нечистоты, отбросы, гниющие остатки чего-либо”, у староукраїнській мові це – “болото, грязь”; в українських і білоруських діалектах – “грязь; болото; густая грязь”. Цей корінь вживається у слов’янських мовах і в інших словах **kaľiŝče* (“большое количество грязи” – у болгарській; “грязь, раскисшая земля; лужа” – у

сербохорватській: “лу́жа, навозная жи́жа” – у словенській мові); **kaluga* (“раскиешая земля грязь, топь” – у сербохорватській, “низина с натекшей водой и грязью” – у чеській; “лу́жа” – у польській; “топь, болото, сплошная мочажина, пойма, поемный луг” – у російській мові); **kaluža* (“грязная лужа” – у словенській, чеській і словацькій мовах; “яма или канава с грязной, дождевой, сточной водой” – у польській мові; “болотистое место, топь, грязь” – у діалектах російської мови); **kaľtisa* (“грязная почва” – у болгарській, “мутная, грязная вода, болотная яма” – у сербохорватській мові); **kaľnyj(jь)* (“земляной, глиняный, грязный, мокрый грязью” – у болгарській, “грязный” – у македонській, сербохорватській, чеській, словацькій мовах тощо) [4: IX, 122-123, 125-126, 129]. Подібна семантика властива й українській мові та її діалектам: *калюжа* – “лу́жа, грязь”, *калюжний* – “болотистий, грязний, нечистий”, *кальний* – “грязний, нечистий” [3: II, 211-212]. Зафіксовані і подібні гідроніми: *Калище* (річка в басейні Десни на Сумщині [11: 231]), *Калуга* (болото біля витоків р. Прості, басейн Березни, Мінська область Білорусі [15: 207]).

Заслуговує на увагу інформація, яка стосується першої згадки міста Каяюс (назва поселення, безумовно, відгідронімного походження) в Іпатіївському літописі у 1241 році.

5. *Коломійка*, -и, ж.; рр.: 1) л. *Бистриці* п. *Калюса* л. *Дністра*; Хмельницька обл. (кол. Ушицьк. пов.); *Котомійка*, *Коломейка*, *Колоту́жка* [6:26; 11: 264; 14: IV, 286; 15: II, 416]; 2) струмок, витік р. *Калюсу* л. *Дністра*; смт. Вільківці Хмельницьк. обл.; *Колоту́жка* [14: III, 710; IV, 286]. На нашу думку, обидва гідроніми стосуються одного денотата. Назва походить від діалектизму *котомія* – “глибокий вибій, наповнений водою”, утворена за допомогою деминутивного форманта *-к-а* [7: 49; 13: 183]. Таке значення реєструє і Б. Д. Грінченко [3: II, 272], воно відбите поньськими діалектами (з ремаркою – українське), де фіксується аналогічне значення – “глубокие выбоины, наполненные водой” [4: X, 147].

6. *Ничипорівка*, -и, ж.; р., п. *Коломійки* л. *Бистриці* п. *Калюсу* л. *Дністра*; *Ничипорова* [8: 26; 11: 390]; смт. Вільківці Хмельницьк. обл.; *Niczyporowka* [14: III, 710; VII, 35: XI, 228]. Гідронім мотивований особовим іменем і має посесивне значення (вказує на колишнього власника навколишньої території).

7. *Стру́га*, -и, ж., потік, п. *Калюсу* л. *Дністра*; нп. Струга, Маяя Стружка Новоушицьк. р-ну Хмельницьк. обл. [11: 534]. У “Словарі...” Б. Д. Грінченка *струга* – це “ручей, струя” [3: IV, 219]. На думку багатьох етимологів, слова *струг*, *струга* в давньоруській мові вживалися на означення потоку, а потім і човна, можливо, за ознакою швидкості [2: 29]. Слід навести також значення цього апелятива, зафіксоване М.Толстим у Західному Поліссі: *стружка* – “старе русло річки” [7: 81].

Крім описаних вище гідронімів, р. Калюс вбирає у себе води й інших водостоків, однак цей мікрогідронімikon у часі становлення більш наближений до сьогодення. Враховуючи, що збереження таких назв для майбутнього – почесний обов’язок дослідника-гіпоніміста, варто запропонувати коротку характеристику семантико-синтаксичної структури мікрогідронімії.

8. *Борсу́чка*, -и, ж.; струмок, п. *Калюсу* л. *Дністра*; нп. Браїлівка Новоушицьк. р-ну Хмельницьк. обл. Відмікротопонімна назва зоофорного походження (до сьогодні у цій частині села є багато нір борсуків).

9. *Гли́бо́ка*, -и, ж.; струмок, л. *Калюсу* л. *Дністра*, нп. Браїлівка Гідронім – субстантивований прикметник квалітативного характеру, який вказує на характерні особливості рельєфу (струмок протікає у глибокому яру).

10. *Гу́льманів*, -нового, ч.; потік, л. *Калюсу* л. *Дністра*, нп. Цівківці Новоушицьк. р-ну. Ракіше таку назву мали ліс і поле поруч із гідрооб’єктом, що належали і ульману. Зараз у селі є днше аналогічне прізвисько, однак ракіше побутувало і прізвище. Таким чином, усі

мікротопоніми – субстантивовані присвійні прикметники, а гідронім має рідкісне для цього класу власних географічних назв посесивне значення.

11. *Заводський* -ого, ч.; струмок, л. *Калюсу* п. *Дністра*; нп. Нова Ушиця. Локативна назва – субстантивований відапелятивний прикметник (струмок бере початок на території консервного заводу).

12. *Заміхівський*. -ого, ч.; струмок, л. *Батога* л. *Калюсу* л. *Дністра*. Струмок протікає недалеко від сіл Браїлівка, Пилипківці і Заміхів; останній ойконім і мотивував його назву у формі субстантивованого ад'скіоніма

13. *Замрія*, -и, ж., потік, п. *Калюсу* л. *Дністра*, нп. Цівківці. Етимологія назви невідома. Можливо, в гідронімі знайшли відображення особливості течії – повільної, завмираючої серед трав.

14. *Зарічок*, -чка; ч.; потік, п. *Калюсу* л. *Дністра*; нп. Браїлівка. У місцевій говірці слово має значення „невелика річка”; пор. також *зарічок* – „річний рукав” [3: II, 90].

15. *Із скалі*, -; без роду; струмок, л. *Батога* л. *Калюсу* л. *Дністра*; нп. Браїлівка. Прийменнико-іменникова сполука локалізує місце витoku гідрооб'єкта.

16. *Коло млині*. -; без роду, струмок, л. *Калюсу* л. *Дністра*, на Цівківці. Гідронім – прийменниково-іменниковий локатив

17. *Рудка*, -и; ж., струмок, л. *Середнього горба* п. *Калюсу* л. *Дністра*. Типова для Поділля назва гідрооб'єкта, який протікає болотистою місцевістю, а вода має характерне („ржаве”) забарвлення: пор. *рудка* – „ржаве болото, болото” [3: IV, 85].

18. *Савеліка*, -и, ж.; струмок, п. *Калюсу* л. *Дністра*; нп. Цівківці. В основі гідроніма і однойменного орошіма – ім'я колишнього власника прилеглої території.

19. *Середній горб*, -ого -а, потік, п. *Калюси* л. *Дністра*, нп. Цівківці. Відмікротопонімна назва (потік протікає поруч із однойменним об'єктом рельєфу)

Отже, гідронімія басейну *Калюсу* представлена як давніми назвами, які своєю етимологією сягають праслов'янського періоду, так і створеними відносно недавно, про які у пам'яті народу зберігається певна інформація.

Характерною особливістю лівих приток *Дністра* на території Хмельницької області є протікання їх у глибоких ярах, порівняно недалеко одна від одної, що унеможливило наявність у гідрооб'єктів значних приток.

Особливості ландшафту (передусім горбиста місцевість та склиністі береги) в основному і зумовлюють квалітативний характер гідронімікону.

Мікрогідронімія, завдяки тісному зв'язку з іншими розрядами мікротопонімів, частіше пов'язана з локалізацією денотата стосовно первинного оніма: додатково може проявлятися квалітативне і навіть посесивне забарвлення.

Твірними основами для гідронімікону басейну *Калюсу* переважно виступають прикметники, апелятиви, вжиті у значенні географічних термінів, та мікротопоніми. Перетворення їх у назви гідрооб'єктів здійснювалося шляхом суфіксації, конверсії та лексико-семантичним способом деривації

Засвідчено двобічний зв'язок між гідронімами й іншими класами онімів, зокрема антропонімами (через проміжний етап – мікротопоніми). Традиційним є відгідроніміне походження назв населених пунктів регіону.

На подальше дослідження чекають як назви інших приток *Дністра* (*Жванчика*, *Збруча*, *Смотрича*, *Студениці*, *Тернави*, *Ушиці*), так і мікрогідронімія краю (назви стоячих вод, джерел і кришиць, заболочених місцевостей тощо).

Література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе – Ч. I – VIII. – К., 1859 – 1914.
2. Бабинин С. Д. Топоніміка в школі (на матеріалі Хмельницької області. – К.: Радянська школа, 1962. – 186 с.
3. Ірричечко Б. Г. Словарь української мови. – Т. 1-4. – К., Вид. АН УРСР, 1958
4. Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева – Т. 1 – 17 – М.: Наука, 1974 – 1990.
5. Історія міст і сіл Української РСР, Хмельницька область. – К.: ІР УРЕ УРСР, 1971. – 706с
6. Каталог річок України / Склали Швель Г. І., Дрозд М. І., Левченко С. П. – К.: Вид. АН УРСР, 1957. – 192 с.
7. Масенко Л. Т. Гідронімія Східного Поділля. – К.: Наукова думка, 1979 – 102 с.
8. Маштаков П. Л. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного) – Петроград, 1917. – 57 с.
9. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. – М.: Наука, 1966 – 509 с.
10. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. I – Каменец-Подольский. 1880. – 367 с
11. Словник гідронімів України / Укладачі: І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, А. П. Непокупний, В. В. Німчук, Є. С. Огія, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. – К.: Наукова думка, 1979. – 779 с.
12. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины: Словообразование, этимология, этническая интерпретация. – М.: Наука, 1968. – 290 с.
13. Янко М. І. Топонімічний словник України: Словник-довідник – К.: Наукова думка, 1998. – 466 с
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich – T. I – XIV – Warszawa, 1880 – 1895.
15. Wörterbuch der Russischen Gewässernamen, unter Leitung von M. Vasmer. – B. I – III – Berlin – Wiesbaden, 1960 – 1965.

Віктор Шульгач (Київ)

З ІСТОРИЧНОЇ ОЙКОНІМІЇ РІВНЕНЩИНИ (ІЛЬПИНЬ, ІЛЬПИБОКИ В ОНОМАСТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ)

In the article is submitted etymology such toponyms as *Ільпинь* and *Ільпивоки* that are derived from the **Волпин*, **Волпивоки* as a result of the phonetical cover destruction of this ones, author asserts

Назви поселень *Ільпинь* (Здолбунівськ р-н), *Ільпивоки* (Млинівськ р-н) не мають надійного пояснення. Спроба пов'язати їх з особовим ім'ям **Ільпо* (**Ліпо*) [18: 68. 115] це переконує.

Як справедливо зауважив Я.О. Пура, обидва найменування відавтропонімного походження: *Ільпинь* < первісного *Ільпин* (1603 р. – *Прин*, 1710 р. – *Ільпинь*, 1769 р. – *Лируп*, 1882 р. – *Ільпень/Ільпинь*, місцеве *Ільпін/Ільпінь*) – чериват на *-ин*, а *Ільпивоки* (1882 р. – *Привоки*, 1890 р. – *Ільпивоки*) – композит із другим композитом *-бік/-бок* (стосовно останнього пор., наприклад, українські прізвища *Кривобок*, *Сухобок*, *Хилобок* тощо). Отже, проблема зводиться до тлумачення антропооснови *Ільп-*. На наш погляд, вона належить до